

تاریخ دریافت: ۹۷/۱۰/۰۲

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۲/۲۳

(صفحه ۸۵-۹۳)

دستور زبان فارسی به عربی و صرف و نحو عربی به فارسی در شبه‌قاره

دکتر باقر قربانی‌زرین*

چکیده

از نکات بایسته پژوهش در دستور زبان، واکاوی پیشینه تألیف آثاری است که به دیگر زبان‌ها درباره آن دستور زبان به انجام رسیده است؛ زیرا بسیاری از آثار دستوری توسط کسانی که اصلاً اهل آن زبان نبوده‌اند نگاشته شده است. الکتاب سیوییه نمونه بارزی از این موارد است. در شبه‌قاره هند مدت‌ها فارسی زبان رسمی، اداری و حقوقی بود؛ از این رو آثار متعددی به زبان فارسی در آنجا پدیدار گشت. از جمله این آثار کتاب‌هایی است که در زمینه صرف و نحو عربی نگاشته شد. تعداد اندکی از آثار نیز درباره دستور زبان فارسی به زبان عربی نوشته شده است. در این نوشتار این آثار اعم از خطی و چاپی به ترتیب الفبایی معرفی شده است.

کلیدواژه‌ها: دستور زبان فارسی به عربی، صرف و نحو عربی به فارسی، شبه‌قاره هند.

مقدمه

پیشینهٔ راه یافتن زبان فارسی به هندوستان به سدهٔ پنجم هجری بازمی‌گردد. از دوران غزنویان تا گورکانیان هند در سدهٔ سیزدهم هجری، سرزمین هند مرکز عمده و قابل توجهی برای شعر فارسی شد تا بدانجا که دربار برخی پادشاهان هند بزرگ‌ترین پناهگاه اهل ذوق و ادب فارسی گردید، و افزون بر آنکه فارسی زبان ادبی شبه‌قاره محسوب می‌شد در مکاتبات اداری و رسمی نیز کاربرد داشت (برای تفصیل نک: همایی، ص ۱۲۰؛ صفا، ص ۹۶). به تعبیر بهار (ج ۳، ص ۲۵۷) دربار هند دربار ثانی ایران شده بود و گاه بیش از دربار اصلی ایران مرکز رواج زبان و ادبیات فارسی به‌شمار می‌رفت. ابن بطوطه در سفرنامهٔ خود، که به زبان عربی نوشته شده، دقیقاً در ۱۴ مورد عبارت یا جمله‌ای را عیناً به زبان فارسی نقل می‌کند که مسئله‌ای با اهمیت در شبه‌قاره است (روح‌الامینی، ص ۱۳۶؛ برای برخی نمونه‌ها نک: ابن بطوطه، ج ۲، ص ۴۲۴، ۴۶۵، ۵۲۴).

دستور زبان بیشتر به‌منظور آموزش زبان تدوین می‌شده است. در تنظیم قواعد دستور، کوشش اقوامی که مایل به فراگرفتن زبان بیگانه‌ای بوده‌اند درخور توجه است (فرشیدورد، ص ۴۶). ارتباط میان اهمیت زبان فارسی در هند، که زبان رسمی بود، و دستور زبان فارسی نیز نکته‌ای است که نباید مورد غفلت قرار گیرد (نک: جهان ختک، ص ۱۰-۱۱). با توجه به همین نکته و اهتمام عموم مردم در شبه‌قاره برای فراگیری زبان فارسی، دلیل کم بودن آثاری که به زبان عربی دربارهٔ دستور زبان فارسی در شبه‌قاره به نگارش درآمده است هویدا می‌گردد؛ زیرا بیشتر مردم فارسی می‌دانستند و به نوشته‌های فارسی مراجعه می‌کردند؛ اما در مورد صرف و نحو عربی به زبان فارسی کاملاً برعکس است و تألیفات بی‌شماری به زبان فارسی در این باره نگاشته شده است. این نیز نکته‌ای است جالب که حتی برای تعلیم قواعد زبان عربی در شبه‌قاره از زبان فارسی استفاده می‌شده است (نک: بخش دوم مقاله).

از جست‌وجو در فهرست‌های نسخه‌های خطی هند، پاکستان و بنگلادش و فهرست‌های آثار چاپی فقط به نام چند اثر برمی‌خوریم که به زبان عربی دربارهٔ دستور زبان فارسی نگاشته شده و از آنجا که برخی از این آثار از مؤلفانی ناشناخته است، به جای ترتیب تاریخی آنها ترتیب الفبایی عنوان کتاب‌ها در این نوشتار لحاظ می‌شود:

۱. الامثلة و القواعد الفارسیة، دستور زبان فارسی و عربی (منزوی ۲، ج ۱۳، ص ۲۸۳۷)؛
 ۲. الصرف الفارسی، صرف زبان فارسی به عربی (همان، ج ۱۳، ص ۲۸۶۱)؛ ۳. صرف فارسی، دستور زبان فارسی به عربی (همان، ج ۱۳، ص ۲۸۵۳)؛ ۴. فواید المبتدی، در سه بخش که در آنها صرف و نحو فارسی نیز آمده است (همان، ج ۱۳، ص ۲۸۶۴). مشار (ج ۱، ص ۱۰۰-۱۰۱) نام مؤلف آن را قاضی ابراهیم بن نور محمد آورده و افزوده که چاپ سنگی آن در بمبئی در سال ۱۲۹۳ ق در قطع وزیری در ۶۸ صفحه به انجام رسیده است. ۵. القواعد الفارسیة، دستور زبان فارسی به عربی (منزوی ۲، ج ۱۳، ص ۲۸۶۸).
- بخش دوم شامل دو قسمت است؛ زیرا آثاری که به فارسی درباره صرف و نحو عربی تألیف شده برخی نسخه خطی و برخی دیگر آثار چاپی است.

الف. نسخه‌های خطی

۱. ابنیه الکلم، از سید نجف علی، تاریخ کتابت نسخه ۱۲۵۶ ق است (نقوی، ص ۴۷)؛
۲. اجناس، از نویسندۀ ای ناشناس، تاریخ کتابت نسخه سال ۱۲۶۷ ق است (منزوی ۱، ج ۳، ص ۱۰۸۷)؛
۳. افادة المبتدی، از نویسندۀ ای ناشناس، تاریخ کتابت نسخه سال ۱۲۵۵ ق است (همان، ج ۳، ص ۱۰۸۸)؛
۴. الفیه ابن مالک به عربی و شرح آن به فارسی از قزوینی، تاریخ کتابت نسخه سده دوازدهم هجری است (همان، ج ۳، ص ۱۰۸۸-۱۰۸۹)؛
۵. اوزان المصادر، از نویسندۀ ای ناشناس (همان، ج ۳، ص ۱۰۹۰)؛
۶. پنج گنج، از نویسندۀ ای ناشناس در صرف زبان عربی در پنج باب، تاریخ کتابت نسخه ۱۲۶۲ ق است (همان، ج ۳، ص ۱۰۹۰-۱۰۹۱)؛
۷. تبصرة النحو، مسائل نحو عربی است به نظم فارسی در قالب مثنوی از مولانا فضل الکریم بردوانی در هزار بیت (حبیب‌الرحمن، ص ۱۶-۱۷)؛
۸. تحفه، شرح صرف میر از نور محمد مدقق لاهوری که به نام اورنگ‌زیب عالمگیر پادشاه (وفات: ۱۱۱۸ ق) نگاشته شده، تاریخ کتابت آن سده سیزدهم هجری است (نوشاهی، ص ۳۳)؛

۹. ترکیب الکلم، از سید نجف علی، تاریخ کتابت نسخه ۱۲۵۶ ق است (نقوی، ص ۱۹۶)؛
۱۰. جامع التعلیلات، از نویسندگانی ناشناس، تاریخ کتابت آن سده سیزدهم هجری است (منزوی ۱، ج ۳، ص ۱۰۹۲-۱۰۹۳)؛
۱۱. حدیقة الصبیان، شرح زبده الصرف است از محمد سعید، تاریخ کتابت نسخه سال ۱۲۱۸ ق است (همان، ج ۳، ص ۱۰۹۸)؛
۱۲. درر الصرف، از سید نجف علی، تاریخ کتابت نسخه ۱۲۵۵ ق است (نقوی، ص ۳۰۳)؛
۱۳. دستور المبتدی، از صفی‌الدین معلم دهلوی (وفات: ۸۰۹ ق) از کتاب‌های درسی مدارس قدیم شبه‌قاره بوده است (منزوی ۱، ج ۳، ص ۱۰۹۵)؛
۱۴. زبده الصرف، از ظهیر بن محمود بن مسعود علوی (احتمالاً از سده نهم هجری) تاریخ نسخه سده‌های دوازدهم و سیزدهم هجری است (همان، ج ۳، ص ۱۰۹۷)؛
۱۵. علم الصرف، از سید نجف علی، تاریخ کتابت نسخه ۱۲۵۷ ق است (نقوی، ص ۴۴۸)؛
۱۶. مکافات حسنیه، از سید نجف علی، تاریخ کتابت نسخه ۱۲۵۶ ق است (همو، ص ۵۹۵)؛
۱۷. وقایة الصرف، از مولوی محمد مرحوم، منظومه‌ای است به فارسی در مسائل صرف و نحو عربی برای آموزش کودکان (حبیب‌الرحمن، ص ۱۱۹).
- افزون بر این نسخه‌ها که از باب نمونه نگاشته شد صدها نسخه دیگر به زبان فارسی درباره صرف و نحو عربی نگاشته شده است (برای تفصیل مشخصات آنها نک: منزوی ۲، ج ۱۳، ص ۲۵۳۷-۲۶۸۲، ۲۸۸۷-۲۹۵۸؛ منزوی ۱، ج ۳، ص ۱۰۸۷-۱۱۳۸؛ تسبیحی، ص ۳۴۹-۳۵۶).

ب. کتاب‌های چاپی

۱. ابنیة الافعال فی علم الصرف، از مفتی سید محمد قلی کنتوری (۱۲۶۰ ق) است (نقوی، ص ۴۷)؛
۲. ابنیة الافعال، از ابن مالک است و شرح لغات و اصطلاحات آن به زبان فارسی از مولوی محمد هادی علی. در سال ۱۲۶۱ ق در حیدرآباد دکن چاپ شده است (صدرایی خوبی، ج ۳، ص ۱۶)؛
۳. اصل الاصول فی ابواب النحو و الفصول، از محمد حسن بریلویی، کتابی درسی در علم نحو است مشتمل بر سه باب: تفسیر مفردات، کیفیت اعراب، امور کلیه. در سال

۱۲۵۲ق در لکهنو چاپ شده است (همو، ج ۳، ص ۴۹)؛

۴. پنج گنج، چهار رساله در صرف عربی به زبان فارسی است که به مناسبت اولین رساله به پنج گنج شهره گشته است. رساله‌های آن عبارت‌اند از: الف. پنج گنج، از نویسنده‌ای ناشناخته، رساله مفصلی است در صرف عربی؛ ب. زبدة الصرف، پیش‌گفته؛ ج. زبدة جوانامویی، از نویسنده‌ای ناشناخته؛ رساله‌ای است در صرف عربی به فارسی به صورت پرسش و پاسخ؛ د. زبدة تشحیذ، از نویسنده‌ای ناشناخته، رساله کوچکی است در صرف عربی به صورت پرسش و پاسخ کوتاه. این مجموعه در سال ۱۲۷۸ق در کانپور به چاپ رسیده است (همو، ج ۲، ص ۱۱۵)؛

۵. تسهیل الحمایة فی شرح الهدایة، از محمد خلیل الرحمن حسینی قادری متخلص به هادی، در علم نحو. شرحی است مفصل بر کتاب الهدایة فی النحو. در سال ۱۳۱۷ق در کانپور چاپ شده است (همو، ج ۴، ص ۳۲۹-۳۳۰)؛

۶. جامع الغموض منبع الفیوض، شرح فارسی بر کافیة ابن حاجب (وفات: ۶۴۶ق) از قاضی عبدالنبی بن عبدالرسول احمد نگری عثمانی (سده دوازدهم هجری). شرحی است مفصل و شارح در اثنای شرح از سروده‌های فارسی خود نیز آورده است. شرح به شکل مزجی است و شارح توضیحات و نقد و ایرادهای خود را با عنوان‌های «اگر گفته شود» و «جواب می‌گویم» آورده است. در سال ۱۲۹۲ق در لکهنو چاپ شده است (همو، ج ۱، ص ۴۵۲-۴۵۳)؛

۷. دستور المبتدی، از صفی بن محمد نصیر، رساله متوسطی است در صرف عربی به فارسی، که مؤلف آن را برای فرزندش اسماعیل به صورت پرسش و پاسخ نگاشته است. در سال ۱۲۹۳ق در کانپور به چاپ رسیده است (همو، ج ۳، ص ۳۲۱)؛

۸. رساله تخفیف همزه و اعلال و ادغام، قواعد تعلیلات عربی است به فارسی از مولوی روشن علی انصاری جونپوری در ۵۰ صفحه که در کلکته به چاپ رسیده است (حبیب‌الرحمن، ص ۱۹)؛

۹. رساله لامیه، از مولوی سعدالله، رساله کوتاهی است در اقسام الف و لام در نحو عربی و معانی و دلالت‌های آن با ذکر شواهدی به نظم و نثر برای هرکدام. مؤلف در پایان رساله، تفصیل مباحث را به دیگر نوشته خود اللامیه فی اللسان العربیه ارجاع داده است.

- این رساله در لکهنو به چاپ رسیده است و تاریخ چاپ ندارد (صدرایی خوبی، ج ۱ ص ۱۱۲):
۱۰. رکاز الاصول فی شرح الفصول، شرح فصول اکبری از مولوی سید شاه حمایت علی بن محمد کاظم بن محمد کاشف علوی کاکوری لکهنویی، شرحی است مفصل بر فصول اکبری علی اکبر الله‌آبادی (وفات: ۱۰۹۱ق) به صورت مزجی. در سال ۱۲۹۲ق در لکهنو به چاپ رسیده است (همو، ج ۴، ص ۳۵۳):
۱۱. شرح فصول اکبری، از احمد علی معروف به خدانواز بن سلطان بن محمد فتح آبادی، شرح مزجی مفصلی است بر کتاب فصول اکبری. در مدراس هند به چاپ رسیده است و سال چاپ ندارد (همو، ج ۴، ص ۴۸):
۱۲. شرح کافیه، از محمد علی مرشدآبادی (۱۷۰۵-۱۷۷۹ م.) است (نقوی، ص ۴۰۵):
۱۳. شرح مائة عامل مع ترکیب و رسائل مفیده. مائة عامل از آثار عبدالقاهر جرجانی است؛ ولی شارح آن ناشناخته است. در لکهنو به چاپ رسیده است و سال چاپ ندارد (صدرایی خوبی، ج ۲، ص ۲۱۵):
۱۴. علم الصیغه، از محمد عنایت احمد. رساله مبسوطی است در علم صرف که مؤلف، آن را برای حافظ وزیر علی صاحب جزیره اندمین نگاشته است و در سال ۱۳۲۶ق در کانپور چاپ شده است (همو، ج ۲، ص ۳۱۳):
۱۵. فصول اکبری، از علی اکبر الله‌آبادی، رساله‌ای است در صرف افعال عربی و گویا تحریری است از صرف میر سید شریف جرجانی. در لکهنو به چاپ رسیده است و سال چاپ ندارد (همو، ج ۱، ص ۱۱۲-۱۱۳):
۱۶. فواید اکبری، از علی اکبر بن حسن رضا فیض‌آبادی، در ۶۹ صفحه در علم صرف است (نقوی، ص ۴۷۷):
۱۷. قانونچه عجیبه معروف به فوائد غریبه، از مولوی محمد امیر صاحب مانی رنگپوری، منظومه‌ای است در بیان قواعد اشتقاق و صرف عربی. در سال ۱۳۱۸ق در لودیانه هند به چاپ رسیده است (صدرایی خوبی، ج ۴، ص ۵۰۵):
۱۸. کلمات حسنیه، از سید نجف علی است (نقوی، ص ۵۱۰):
۱۹. گهر منظوم، از هادی علی، منظومه‌ای است کوتاه در صرف که در سال ۱۲۶۱ق سروده شده و در لکهنو به چاپ رسیده است (صدرایی خوبی، ج ۱، ص ۱۱۳):

۲۰. مجموعه‌ای مشتمل بر: الف. زرادی، از فخرالدین زرادی (وفات: ۷۲۷/۷۴۸ق) کتاب معروفی است در صرف عربی که مؤلف، آن را برای شاگرد خود سراج‌الدین عثمان نگاشته است؛ ب. منشعب منظوم یا منشعب نیک، از حافظ محمد بن مبارک الله، منظومه کوتاهی است در ۳۰ بیت در اصول قواعد صرف عربی به فارسی. این مجموعه در لاهور پاکستان چاپ شده است و تاریخ چاپ ندارد (همو، ج ۳، ص ۵۰-۵۱)؛
۲۱. مجموعه‌ای مشتمل بر: الف. ترجمة الکافیة، از مترجمی ناشناخته. ترجمه‌ای است تحت‌اللفظی از کافیة ابن حاجب. ب. الفوائد الشافیة علی إعراب الکافیة، از حسین بن احمد زینی‌زاده. شرحی است مزجی بر کافیة که مؤلف در آن متصدی شرح اعراب کافیة شده، و آن را به نام مصطفی‌خان بن سلطان احمدخان تألیف کرده است. ج. حواشی الکافیة، از چند مؤلف. این حواشی به فارسی است بر کافیة. این مجموعه در سال ۱۳۳۱ق در لکهنو به چاپ رسیده است (همو، ج ۲، ص ۴۳۷)؛
۲۲. مفتاح لسان العرب لمدارس العلم و الادب، از محمد حسین بن مسعود انصاری ملقب به مصباح السلطنه. مؤلف که مأمور ایران در کنسولگری بمبئی بود، این کتاب را برای آموزش عربی به فارسی‌زبانان هند نگاشت؛ ولی موفق به چاپ آن نشد. بعدها فرزندش محمدعلی انصاری آن را تنظیم کرد و به چاپ رساند و خاتمه‌ای در دو صفحه بر آن نگاشت. این کتاب در سال ۱۳۱۲ق در بمبئی به چاپ رسیده است (همو، ج ۱، ص ۵۴)؛
۲۳. المقدمة الباسولیه، از ملا و سیم گل بن صمدگل بن نجیب‌الله باسولی، حاشیه میسوطی است بر شرح جامی با عنوان الفوائد الضیائیة فی شرح الکافیة. مجلد نخست المقدمة الباسولیه در سال ۱۳۰۳ق در بمبئی و مجلد دوم آن در سال ۱۳۰۹ق در پردیس ساهوره هند به چاپ رسیده است (همو، ج ۳، ص ۹۵-۹۶)؛
۲۴. منتخب النحو، از امیر حیدر بلگرامی (نقوی، ص ۶۰۲)؛
۲۵. نجات النُّحاة، شرحی است فارسی بر کافیة ابن حاجب از مولوی تفضل علی بن شاه واصل علی. در سال ۱۳۲۴ق در ۳۰۴ صفحه در کانپور به چاپ رسیده است (حبیب‌الرحمن، ص ۱۱۴-۱۱۵)؛
۲۶. نوادر الوصول فی شرح الفصول، از مولوی مفتی محمد سعدالله صاحب (سده سیزدهم هجری)، شرحی است مزجی بر کتاب فصول اکبری. در سال ۱۸۹۰ م. در لکهنو

و در سال ۱۳۱۷ق در دهلی به چاپ رسیده است (صدراپی خوبی، ج ۲، ص ۳۰۷-۳۰۸، ج ۳، ص ۱۹)؛

۲۷. هدایة النحو، از نویسندۀ ای ناشناخته، رسالۀ معروفی است در نحو که نویسندۀ آن را به ترتیب کافیۀ ابن حاجب نگاشته و در سال ۱۳۱۹ق در دهلی به چاپ رسیده است (همو، ج ۱، ص ۱۱۴).

افزون بر کتاب‌های معرفی شده مجموعه‌های متعددی نیز در زمینۀ صرف و نحو عربی به زبان فارسی در شبه‌قاره به شکل نسخه‌های خطی یا کتاب‌های چاپی موجود است که به دلیل فراوانی آنها فقط به ذکر دو نمونه (ش ۲۰ و ۲۱) بسنده شد.

منابع

ابن بطوطه، ابو عبدالله محمد، تحفة النظار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار، تحقیق محمد عبدالمنعم العریان، دار احیاء العلوم، بیروت، ۱۴۰۷ق / ۱۹۸۷م.

بهار، ملک الشعراء، سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی، امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۵.

تسبیحی، محمدحسین، فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۲۰۰۰م.

جهان ختک، شفقت، دستورنویسی فارسی در شبه‌قاره هند و پاکستان، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۷. حبیب‌الرحمن، ثلاثة غسله: کتاب‌شناسی آثار تألیف‌شده در بنگال، بخش فارسی و عربی، ترجمه و تعلیقات عارف نوشاهی، اسلام آباد، ۱۹۸۹م.

روح‌الامینی، محمود، «زبان فارسی در هندوستان به روایت ابن بطوطه»، مجموعه مقالات سومین سمینار زبان فارسی در هند، پاکستان و بنگلادش، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۶.

صدراپی خوبی، علی، میراث مشترک ایران و هند: کتاب‌های چاپی کهن فارسی و عربی شبه‌قاره در کتابخانه بزرگ آیه‌الله مرعشی نجفی، قم، ۱۳۹۱-۱۳۹۲.

صفا، ذبیح‌الله، سیری در تاریخ زبان‌ها و ادب ایرانی، تهران، ۱۳۸۳.

فرشیدورد، خسرو، «دستور زبان و زبان‌شناسی»، ماهنامه فرهنگ، ش ۵۶، تهران، اردیبهشت و خرداد ۱۳۴۱.

مشار، خانبابا، مؤلفین کتب چاپی «فارسی و عربی»، تهران، ۱۳۴۰.

منزوی (۱)، احمد، فهرست نسخه‌های کتابخانه گنج‌بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ج ۳، اسلام آباد، ۱۹۸۰م.

_____ (۲)، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، لاهور، ۱۹۹۲ م.

تقوی امروهوی، سید شهوار حسین، تألیفات شیعه در شبه‌قاره هند، قم، ۱۳۸۴.
 نوشاهی، خضر، فهرست دست‌نویس‌های عربی و فارسی مجموعه دکتر نبی بخش خان بلوچ، در آرشیو سند، کراچی، پاکستان، زیر نظر عارف نوشاهی، تهران، ۱۳۸۳.

همایی، جلال‌الدین، «دستور زبان فارسی»، مقدمه بر لغت‌نامه دهخدا، تهران، ۱۳۷۷.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی